

Исаков К.А.

ИСЛАМДАГЫ ИСКУССТВОНУН ЭСТЕТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Исаков К.А.

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ИСЛАМСКОГО ИСКУССТВА

К.А. Isakov

AESTHETIC NATURE OF ART IN ISLAM

УДК: 685:4.37/58

Макалада ислам искусствосунун эстетикалык табиятынын өзгөчөлүктөрү каралган.

В статье анализируются особенности эстетической природы исламского искусства.

The article touches upon the peculiarities of aesthetic nature of art Islam.

Чыгыш мусулмандарынын жөнөкөй усталарынын, уздарынын жана сүрөтчүлөрүнүн колдоруна чыккан буюмдары жана сүрөттөрү көркөмдүк жактан өтө кооз жасалган жана эркин көз караш менен аткарылып, дайыма эле үстөмдүк кылуучу таптын жана дин кызматкерлеринин эстетикалык нормалары менен дал келе бербеген. Декоративдик фантазиянын байлыгы жана алардын искусство чыгармаларында, миниатюраларда, архитектурада чеберчилик менен турмушка ашырылышы өз доорундагы чеберчиликтин баалуу жана ажырагыс бир бөлүгү болгон. Декоративдүүлүк живописстин негизги бир бөлүгү болуп калган, контрасттуу колорит менен берилген саймалар орнаменттен ыктуулук менен жай алып, бай эстетикалык мазмунга ээ болгон.

Тирүү жандардын сүрөтүн тартууга болгон тыюу сүрөт өнөрү менен скульптуранын өнүгүшүн чектеген. Бул жаатта мусулмандар европалыктардан, кытайлардан, япондордон артта калышкан. Бирок, персиялык жана индиялык мусулман миниатюраларынын атагы бүт дүйнөгө белгилүү болгон. Айталы, Камал-ад-дин Бекзаддын (1537-ж. дүйнөдөн кайткан) – «миниатюралык сүрөттүн герат мектебинин» негиздөөчүсү, мыкты портретчи жана чыгыш кол жазмаларын иллюстрациялоочунун эмгектери азыр деле көз жоосун алып, суктанууну жаратат.

Диний тыюулардын күчөгөн мезгилинде адамдын сүрөтүн тартууга жол берилбесе да анын образы сүрөтчүлөрдүн көңүлүнөн сырт калган эмес. Адамдардын сүрөттөрү кол жазмаларда иллюстрация катары берилген, буюмдарда кичине өлчөмдө болсо да оймолор түрүндө адамдын элеси берилген, скульптуралык рельефтерде, монументалдык эстеликтерде да адамдын элестери чагылдырылган, бирок мындай искусство чыгармаларында адамдын образы жалпы декоративдик максатка багындырылып берилген. Адамдын майда фигуралары көбүнчө орнаменталдык композицияда берилип, оймонун

ажырагыс бөлүгү болуу менен өз алдынчалык маанисин жоготуп да койгон [1:13].

Орнамент – «көз үчүн музыка» Чыгыш мусулман элдеринин орто кылымдагы искусствосунда маанилүү роль ойногон. Орнаменттер сүрөт болуп тартылган, ташка, жыгачка, дубалдын шыбагына оймолор жасалган, жөнөкөй жана ар түрдүү түс, ырандагы айнектей катуу сыр (глазурь) менен боёлгон. Акыркы түрү сонку орто кылымдардагы Орто Азия, Иран, Ирак үчүн мүнөздүү. Бул нерсеге музыка менен бийде аналогия-арабескалар бар. Ал искусствонун айрым түрлөрүнө болгон чектөөнүн ордун толтуруп, көркөм ой толгоолорду берүүнүн маанилүү каражаттарынын бири болгон. Классикалык мотивдерге негизделген арабеска орто кылымдарда Чыгыш өлкөлөрүндө кеңири тарап, орнаменталдык композициянын жаңы тибине айланды жана сүрөткерлерге татаалдашкан, саймалардагы оймолор сыяктуу жасалгалар менен нерселерди кооздоого мүмкүнчүлүк берген [2:79].

Чыгыш өлкөлөрүнүн мусулмандарында прикладдык (колдонмо) искусство да чоң мааниге ээ болгон. Устачылык кеңири өнүгүүгө ээ болуп, жыгачтан жана баалуу металлдардан түрдүү буюмдар, жасалгалар жана кооздуктар жасалган, мында мурдатан келе жаткан салттык белгилер жана өзгөчөлүктөр сакталуу менен жаңы өнүгүүгө ээ болгон. Мындай өнөрпоздорду жансыз нерсеге жан киргизген сыйкыр кесиптин ээлери деп тартынбай айта алабыз. Прикладдык декоративдик искусстводо ар бир орнаменттин маданий маани-мазмуну, көркөмдүк орду чеберчилик менен ачылган да, мындай оймолор чыгыш килемдерин, кездемелерин, керамикалык, айнек буюмдарды кооздоодо да кеңири колдонулган. Чыгыштын прикладдык искусствосу архитектуралык интерьерлерди жана ансамблдерди жасалгаоодо да чоң ийгиликтерге жетишкен.

Орто кылымда Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта диний максаттагы, мамлекеттик маанидеги кол жазмаларды жана ошондой эле көркөм чыгармаларды иллюстрациялоо живописстин негизги түрүнө айланган. Сүрөтчүлөр орнаменттик кооздоолор менен бирге адабий чыгарманын каармандарынын тагдырына кошумча поэтикалык образ берүү үчүн миниатюралык серияларды ыктуулук менен колдонушкан. Декоративдик жасалгалар менен коштолгон эпиграфтык орнаменттер – кошумча жана баяндама маанисиндеги тексттер мусулман искусствосунда кеңири

тараган. Диний идеологдор искусствонун бардык түрлөрүнүн ичинен каллиграфияга өзгөчө маани беришкен, ыйык китеп Курандан тексттерди көчүрүп жазуу мусулман үчүн чоң сыймык болгон.

«Жазуунун тазалыгы – жан дүйнөнүн тазалыгы» - бул макал мусулман маданиятындагы каллиграфиянын статусун аныктап турат. Ислам адамдарды жаза алган жана жаза албагандар деп экиге бөлгөн биринчи дин. Курандын диний жана эстетикалык мааниси да ушундан улам келип чыккан, искусствонун айрым түрлөрүнө тыюу салынган ислам дүйнөсүндө ыйык китепти көчүрүп жазуу, аны кооздоп жасалгалоо көркөм чыгармачылыктын маанилүү түрүнө айланган, муну менен каллиграфтар өздөрү гана эмес башкаларга да эстетикалык рахат тартуулай алышкан.

Бирдин сапаты жана көркөмдүгү каллиграфиянын кооздугу менен коштолуп, көркөм чыгармага кызыкпагандарды да өзүнө тарткан (муну азыркы учурдун талабы менен алганда, балдарга арналып жазылып, көркөмдөп кооздолгон китепчелер менен салыштырсак болот). Көркөм чыгармачылыктын бул түрү сүрөт менен тексттин гармониясын талап кылат, искусствонун жана көркөм чыгарманын өзү сыяктуу эле каллиграфия да өз ишин сүйүүнү, ага чын дили менен берилүүнү талап кылган. Мисалы, латын же кирилица алфавитинде начар кол жазма менен жазылган текстти окууга болот, бирок араб алфавити жөнүндө муну айтуу өтө кыйын.

Араб алфавитинде байыртадан келе жаткан монументалдык жана курсивдик деп аталган эки түр бар. Биздин оюбузча, жазууну кооздук деп атоо, бул-салыштырмалуу түшүнүк. Араб маданиятында өз жазуусу менен мактоого жетишүү, анын жогорку эстетикалык деңгээлге жеткирүү араб тилинин өзү, куранды кырааты менен окуу жана мусулман поэзиясы сыяктуу эле чоң мааниге ээ болгон. Мына ошондуктан да мыкты араб каллиграфтарынын жазуулары тыкан жана так жазуулары менен гана эмес, сызыктардын жана тамгалардын гармониялуу жайгашышы, бардык элементтердин симметриялуу жайгашышы менен да купулга толот. Орто кылымдагы мусулмандын көркөм жана диний аё-сезиминде жазуу маданияттын ажырагыс бир элементи катары өзгөчө орунда турган, ал диний табынуунун гана эмес көркөм форманын бир түрү катары каралган. Орто кылымдарда араб графикасын колдонгон элдерде каллиграфия жөнүндөгү трактаттардын кеңири белгилүү болгону да кокусунан эмес. Каллиграфия чыгармага жогорку аң-сезим жана көркөм чабыт менен мамиле жасоонун өзгөчө бир синтези болгон.

Бир эле мезгилде поэтикалык сөз өнөрүн, каллиграфияны жана орнаменталистиканы өз ичине камтыган көркөм чыгармачылык «китеа» деп аталган. Орто кылымда көркөм өнөр чөйрөсүндө Иранда жана Орто Азияда китеа өнөрүнүн пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Исствонун бул түрү өз доорунун жана коомдун

эстетикалык суроо–талаптарына жооп берген. Китеа көркөм чыгармачылыктын түрлөрү - адабиятты, жазуу өнөрүн, орнаментиканы, сүрөтчүлүктү өз ара байланыштыруу менен композициянын өзгөчө тибине ээ болгон. Адатта, барактын ортосуна чоң тамгалар менен төрт сап ыр жазылган. Үстүнкү оң жак жана астынкы сол жагы орнаменттер менен кооздолгон, текстти айлана, көбүнчө ыр жазылган декоративдик сүрөтчөлөр менен жайгаштырып, алар кийинчерээк эндүү рамкалар менен алмаштырылган [3:64].

Мусулман элдеринин музыкалык искусствосу – Чыгыштын бүткүл тарыхы анын ичинде маданиятынын негизги жана курамдык бөлүгү болуп саналат. Мусулман элдеринин элдик жана профессионалдык музыкасынын башаты коло, жез доорлорундагы алгачкы уруулардын этномаданий калыптаныш мезгилинен башталат. Байыртадан эле Чыгышта музыкага өзгөчө көңүл бөлүнгөн, буга таш эстеликтерге чегилген бийлеп жаткан жана музыкалык аспаптарда ойноп жаткан адамдардын, ошол мезгилдердеги музыкалык аспаптардын (уд, кыпчак, най ж.б.) сүрөттөрү далил.

Ислам цивилизациясынын музыкалык маданияты Жакынкы Чыгыштын байыркы музыкалык маданиятарынын негизинде калыптанган. Өзүнүн биринчи гүлдөп өскөн мезгилинде (Багдад халифаты; VII–IX кк.) Багдадда, Каирде, Кордовада жана башка ислам цивилизациясынын борборлорунда ак сөөктөрдүн ак сарайларында дайыма ырчылар, ырчы айымдар, музыканттар болгон. Музыка илимий изилдөөнүн предмети жана жогорку билим берген мектептерде окутулган дисциплина болуп калган. Кийинчерээк европалыктар музыканы өздөрүнүн университеттеринде окута башташкан. Ноталардын аталышы – бул араб тамгаларынын бир аз бурмаланышы экени бекеринен эмес.

Ислам руханий музыкасы өтө кеңири жайылган: Куранды кырааты менен окуунун, намазга чакыруунун (азан айтуу), Мухаммед пайгамбардын төрөлүшү жөнүндөгү поэмалардын ж.у.с. мелодикасы. Аскердик музыка, мамлекеттик салтанаттуу иш-чараларды жана жүрүштөрдү музыкалык коштоо бийик деңгээлге жеткен. Египет, кийинчерээк түрк оркестрлери өз маршруттары менен ислам дүйнөсүнүн гана эмес, европалык жана түштүк чыгыш азия өлкөлөрүнүн о.э. Россиянын музыкалык маданиятарынын өнүгүшүнө олуттуу таасир этишкен.

Мусулмандардын музыкасы өз алдынчалыгын сактоо менен пифагорчулар, Платон, Аристотель, Византия философиясы сыяктуу антик маданиятынын музыкасынын мурастарына жана алардын окууларына негизделет. Аль-Фараби «Музыка жөнүндөгү чоң китеп» эмгегинде музыка жөнүндөгү гректердин илимий изилдөөлөрү, пифагорчулардын, Аристоксендин жана Евклиддин эмгектери менен жакындан тааныш экендигин билдирет. Буга күбө катары ал сунуш кылган музыканын теориясынын түзүлүшүнүн аксиомалык методун, Аристоксендин «Гармоникасына» таянып композициянын жана

ыргактын теориясын түзгөндүгүн айтсак болот [4:17,35]. Байыркы мезгилдеги жана орто кылымдардагы Орто Азия элдеринин музыкалык маданияты музыкалык практиканын жогорку деңгээли менен гана эмес, анын үлгүлөрүнүн бизге чейин жетип келгендиги, негизинен оозеки пайда болуп, оозеки түрдө жашагандыгы жана муундан муунга тарагандыгы менен да мүнөздөлөт. Музыканын сүрөткө тартылбагандыгы жана нотага түшүрүлбөгөндүгү жалпы калкка тиешелүү жогорку интеллектуалдуулукту, философиялык-эстетикалык проблематиканы жалпылаган искусство катары жашап келишине шарт түздү. Дээрлик көпчүлүк чыгармалардын автору белгисиз бойдон калып, алар жалпысынан кайсыл бир улутка же элге тиешелүү мурас катары кабыл алынат [5:54]. Доорубузду улуу жазуучусу Ч.Айтматов «Манас» эпосубузду кыргыз элинин улуу руханий мурасы деп эң туура атаган. «Манас» эпосубуз айтылыш мотивин миң жылдардап сактап келди, аны өзгөртүү, өркүндөтүү тууралуу таптакыр сөз да болушу мүмкүн эмес, бул улуу үчилтиктин гана эмес, айрым кенже эпосторубузду да өздөрүнө тиешелүү айтылыш мотивдери бар.

Орто Азиянын элдик музыкасы ачык музыкалык образдарды түзүүчү бай жана өз алдынча ыргактар менен мүнөздөлөт. Ал эми музыкалык ыргактын байыркы грек теориясы ыр жаратуунун ыргагынын негизинде түзүлүп, Чыгыш музыкасынын орто кылымдык теориясында ыргак музыкалык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде изилденген. Музыкант - теоретиктер (Аль-Фараби ж.б.) өз мезгилинин маданий турмушунда чоң кадыр-баркка жетишкен, себеби бул мезгилдерде музыка илим катары өзгөчө мааниге ээ боло баштаган.

Көркөм чыгармачылыктын декоративдик-орнаменттик түзүлүшү искусствонун түрлөрүндө ар башкача чагылдырылган. Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштын калкы үчүн архитектуранын өзгөчөлүгү мамлекеттердин табигый-климаттык шарттарына, курулуш техникаларынын жана материалдарынын мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу болгон. Курулушчулардын чеберчилиги жана көркөмдүк өзгөчөлүгү тромпторго (феодалдык мезгилге чейин эле пайда болгон конструктивдик система) орнотулган чоң куполдорду коюуда бааланган. Орто кылымдарда Чыгыштын архитекторлору монументалдык култардын жана диний курулуштардын төмөнкүдөй жаңы типтерин курушкан: миңге чейин адам сыйган мечиттер; азанчылар намазга чакырган көк мелжиген мунаралар; мусулман окуу жайлары – медреселер; шаар калкын соода менен тейлеген караван сарайлар жана үстү жабык базарлар; башкаруучулардын ордо сарайлары; шаарлардын бийик дубалдар менен бекемделиши, алардагы бышык дарбазалар жана

алысты көрүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү бийик мунаралар ж.б.

Мусулмандардын көркөм маданиятында архитектуралык канон чоң мааниге ээ болгон. Мечиттердин курамында даарат алууга ылайыкташкан суу көлмөсүнүн (хауз), диний жана кызмат адамдары үчүн атайын жайдын (максура) жана ошондой эле өзүнчө эшиги менен аялдар үчүн атайын залдын болушу зарыл болгон. Мечиттин ичинде Мекке тарапты көргөзүп туруучу жасалгаланган «михраб» жана имам сүйлөөчү жана ар кандай өкүм, чечимдер угузулуучу «минбар» тургузулган.

Архитектурада гармония түшүнүгү тең салмактуулук, туура келүү, тартип, чен-өлчөм, окшоштук, тек, пропорционалдуулук сыяктуу критерийлер менен байланышкан. Бирок да, архитектуралык - көркөм практика кээде так талап кылынган геометриялык фигуралардан да четке чыгып, көркөм табиттин жаңычылдыгы жана кооздуктун контрасттуулугу түзүлүп турган.

Мусулман архитектурасындагы улуулукка жана жогорку көркөмдүккө умтулуу мүрзөлөргө коюлган эстеликтерде, күмбөздөрдө жана мавзолейлерде ачык байкалат. Чыгыштын таасирлүү башкаруучулары өздөрүнүн даңкын жана аялдарынын элестерин түбөлүккө калтырууга умтулушуп, мунаралык жана куполдук эстеликтерди курдурушкан. Мисалы, Самарканддагы халифтердин мүрзөлөрү, Шах Зинда эстеликтери, Индиядагы Агра шаарындагы Тадж Махал күмбөзү дүйнөлүк мурастардын катарына кирет.

Исламдын архитектуралык табити Чыгыш стилинде кооздоп жасалгалоо менен өзгөчөлөнгөн, көпчүлүк хан ордолор башкаруучулардын эс алуусуна жана көңүл ачуусуна арналган. Мындай кооз имараттар адамдарга эстетикалык рахат тартуулоо менен элдердин көңүлүн көтөргөн. Түркүн түстүү жасалгалуу, кооз курулуштуу имараттар түрдүү гүлдөрдүн жыпар жыты менен аңкыган хан сарайлар Чыгыш жомокторун эске салат.

Адабияттар:

1. Ваймерн Б.В. Искусства арабских народов (Средневековый период). – М., 1960. – С. 10.
2. История искусства зарубежных стран. Средние века. Возрождение. – М.: Изобразительное искусство, 1982.- 375 с. – С. 79.
3. Додхудоева Л.Н., Шарипов М. Книга как вид художественного творчества средневековья //Восток-Ориент. – М., 1991. - №5. – С. 64.
4. Бурабаев М.С. Философия искусства Абу Насра аль-Фараби // Тракаты о музыке и поэзии. Алматы, 1993. С. 17-35.
5. Матякубов О. Фараби об основах музыки Востока. Ташкент, 1986, - С.54

Рецензент: д.филос.н., профессор Бекбоев А.А.